

PETRŐCZI ÉVA

EGY „KÉPES EMBER” KÉPTELEN KÉPEI, AVAGY:
SZÉLJEGYZET A BUNYAN-ILLUSZTRÁCIÓK MARGÓJÁRA

Mint legolvasottabb műve, *A zarándok útja* is bizonyítja, John Bunyan, minden idők legsikeresebb, legtöbb nyelvre lefordított puritán szerzője, nyilvánvaló elsődleges hitéleti célkitűzéseivel együtt is „képes ember”, a képek embere volt. Olyannyira, hogy még a lélekhalászat mesterségét is életteli, valóságos, horgász-epizód szerű metaforában, sőt, comics-ba illő verses érveléssel, valóságos „szövegbuborékkal” hozta közel olvasóihoz:

Látod, a halász miként ügyködik,
Hogyan veti be jó szerszámain.
Figyeld, elméje miképpen forog,
Háló, zsinór, horgászbót és horog,
De biz’ van hal, kit semmi halászkészség
Meg nem szerez és semmi merészség...

(Petrőczy Éva fordítása)¹

Bunyan egészen odáig ment a képek, a kép–szöveg együttesek iránti rajongásában, hogy – noha kétkezi munkás, a teológiában és a műveltség egyéb dolgaiban is autodidakta bádogosmester volt – gyakorta olvasta, sőt *A zarándok útjában* egy epizód erejéig parafrázálta is Francis Quarles 1635-ben, tehát egy akkori emberöltővel a *Zarándok* előtt megjelent *Emblémák* című gyűjteményét, amely a tizenhetedik század negyedik évtizedéig megjelent összes európai ikonográfiai gyűjteményt, s – noha szerzője protestáns volt – a jezsuita emblematika csak minimálisan módosított elemeit is felhasználta.²

Ahhoz képest, hogy John Bunyan számos megközelítésből bizonyítható módon vizuális típusú íróember volt, leghíresebb művének illusztrációi nem éppen az alkalmazott grafika gyöngyszemei. Ellenkezőleg: e képek láttán egy régi magyar Swift-átültetés fordítói előszava juthat az eszünkbe, Wildner Ödön csípős megjegyzése, aki így jelle-

¹ Bunyan poétikájáról bővebben: PETRŐCZI Éva, *John Bunyan, mint „ifjúsági szerző”* = Uő, *Fél-szentek és fél-poéták: Fejezetek a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Bp., Balassi Kiadó, 2002 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 5), 164–170.

² Quarles emblémáinak részletes elemzése, John Bunyannal való összevetése: PETRŐCZI Éva, *Francis Quarles, Emblemes – egy világhírű kép–szöveg gyűjtemény a 17. századból* = Uő, *Puritánia: Tanulmányok a magyar és angol puritanizmus irodalmáról*, Bp., Universitas, 2006 (Historia Litteraria, 20), 69–77.

mezte a korai magyar *Gulliver*-kiadások képi világát: „iromba”.³ Ez az ódon jelző akár kedves is lehetne, elsődleges jelentése, az ’esetlen, durva kézzel megrajzolt’ azonban korántsem hízelgő. Arra azonban kiválóan alkalmas ez a meghatározás, hogy érzékeltesse, milyenek – legalábbis zömükben – *A zarándok útja* lelki és evilági történéseit meg-elevenítő ábrák. Ha magasztosabban és tudományosabban akarjuk együttesen jellemezni Bunyan híres művének igénytelen piktorális függelékeit, az a kulcsmondat juthat az eszünkbe, amelyet Aby M. Warburg írt le Dürerről szóló esszéjében: „A patetikus gesztusok vulgáris latinját mindenütt könnyen megértették, nemzeti hovatarozástól függetlenül.”⁴ Az is tény, hogy a korai angol Bunyan-illusztrátorok mellett volt egy holland könyvkiadó-rajzoló, Johannes Boekholt,⁵ akinek rajzai hosszú időre meghatározták a kontinensen megjelenő összes *Zarándok*-kiadás képeinek stílusát. Noha – sajnálatos módon – a neves, mint az iskolateremtőnek számító Boekholt és a gyakran névtelen Bunyan-illusztrátorok Dürerrel egy napon sem említhetők, az ő munkáikban is a „patetikus gesztusok” *lingua francája* uralkodik, az első kiadástól egészen napjainkig. Ennek oka sokrétű lehet. A könyv olyan gyorsan indult világhódító útjára – erről maga Bunyan is büszkén ír a második rész előszavában –, hogy számos esetben a befogadó országokban egyszerűen átvették az angol rajzoló munkáit, azok minőségétől függetlenül. Az sem használt a *Zarándok*-kiadások esztétikai jósorsának, hogy igen gyakran protestáns egyházi kiadók gondozásában jelent, illetve mindmáig jelenik meg, amelyek az igényes vizuális háttérrel az esetek többségében elhanyagolhatónak tartották, s a hitre nevelő szövegek erejére bízta a kedvező recepciót. Mindenképpen érdemes megemlítenünk cím szerint is David L. Van der Meulen az előbbieken már hivatkozott, fontos írását, amelyben hangsúlyozza: „A képek befolyásolhatják a verbális anyag, a szöveg megértését, de ugyanakkor felidéznek azt a környezetet is, amelyben létrejöttek.”⁶ Van der Meulen hangsúlyozza azt is, hogy a Bunyan-illusztrátorok minden időben a közérthetőséget tartották szem előtt, magyarázva a „művészi szabadságnak” vajmi kevés teret adtak.

Ettől függetlenül – vagy a nemzetközi kollokvium hevében és fényében – egyszerűen megelégedve a szomorú tényekről, a Bunyan szülővárosában, Bedfordban tartott 2004-es International John Bunyan Society-konferencia egyik nagysikerű előadása, a *Bunyan gyűjtők számára* semmit nem érzékeltetett a fentiekben vázolt „a kép nem méltó a szöveghez”-dilemmából.⁷ Az előadás „illusztrált kiadások” című egysége nem több, mint értékítélet nélküli, pusztán felsorolás, legfeljebb a technikai részletekre, a képek színes vagy fekete-fehér mivoltára, technikájára tér ki, művészi színvonalára nem. A magyar olvasó számára nem túl sokatmondó illusztrátor-nevek áradatából mindössze három jeles személyisége (bár ez lehet művészettörténeti járatlanságunk leleplező jele is!) emelkedik

³ Jonathan SWIFT, *Gulliver utazásai*, I–IV, ford., előszó WILDNER Ödön, Bp., Rózsavölgyi, [1923], 1.

⁴ Aby M. WARBURG, *Dürer és az itáliai „antik”*, ford. SZÉPHELYI F. György = Uő, *Válogatott tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó–Magyar Képzőművészeti Főiskola, 1995, 152.

⁵ Johannes Boekholtól: David L. VAN DER MEULEN, *The Future of Literary Studies*, <http://etext.virginia.edu/collections/journals/futures/vandermeulen.html> (2011.07.20).

⁶ VAN DER MEULEN, *i. m.*

⁷ Robert KIRKMAN, *Bunyan for Collectors*, <http://www.robertkirkman.co.uk/bunyan.php?page=5> (2011.07.20).

ki: W. Holman Hunté, a preraffaeliták egyik jeles tagjáé, akinek korábbi műve nyomán az 1891-es Golden Treasury sorozatban, mindössze 250 példányban közzétett exkluzív kiadás címlapját készítették el; illetve George Cruikshanké 1903-ból, akit elsősorban Charles Dickens „házi illusztrátoraként” ismer a világ, a művészettörténészek pedig, nyilvánvaló karikatúrista hajlamai miatt, William Hogarth utódának tekintik. 1941-ben pedig, harmadik képzőművész-hírességként, William Blake, a tizenkilencedik század kezdetének poéta-festő-prófétája képviselte a Bunyan-illusztrátorok élvonalát, a Limited Editions Club mindössze 1500 példányos, színes képes kiadásával.⁸ Ami Bunyant és Blake-et összeköti, az a víziók iránti érzékük-érzékenységük. A magyarországi könyvtárakban és az interneten ezek az igazán nevezetes művészekről származó *Zarándok-illusztrációk* nem találhatók meg, illetve onnan nem tölthetők le. A kevésbé értékes és emlékezetes képi világú kiadásokban azonban a hazai kutató is jócskán „bővülködhet”.⁹

Isabel Hofmeyr, a közelmúltban megjelent, *The Portable Bunyan: A Transnational History of the Pilgrim's Progress* című könyvében a „protestáns Atlantisz” térképének újrarajzolását látja Bunyan művében. E könyvben van egy „Bunyan-illusztrációk” című fejezet, amelyben a jeles nigériai író, Chinua Achebe is megszólal, az ibo törzs nyelvén megjelent, gyermekkorában forgatott Bunyan-kiadás „félelmetes” képeire emlékezve. Hofmeyr felhívja a figyelmet a Kongóban megjelent *Zarándok* fotografikus illusztrációira is, amilyenekkel egyetlen európai kiadásban sem találkozunk.¹⁰ A „transnational” jelző nagyon is illik Bunyan művére: bár a táj nyilvánvalóan Anglia, Bedford és környéke, s Bunyan sikerének egyik titka éppen tősgyökeres angolságában rejlik, mégis minden nemzet megtalálja benne a csak-neki-szólónak érzett üzenetet. Mindazonáltal maradéktalanul igaz John E. Marshall, a Magyarországon is gyakran járt angol Bunyan-kutató és anglikán lelkész megállapítása: „Az általa leírt táj Bedfordshire vidéke volt... Völgyei, hegyei, kis mellékútjai mind jellegzetesen angolok. Könyvének szereplői a korabeli mindennapok emberei voltak. Éppen ez ad *A zarándoknak* határozottan realista jelleget. Az emberek, akikkel találkozunk, a mi gyülekezetünk és társadalmunk tagjai is lehetnének... Bunyan világa nem misztikus, hanem a való világ adaptációja, amelynek olyan gondos megfigyelője volt.”¹¹ Érdekes, hogy míg a művészettörténészek – ahogyan utaltam is rá – Bunyan és Blake szemléletbeli rokonságát éppen a miszticizmusra, a természetfölöttire, a transzcendensre való hajlamaik hasonlóságában látják, addig Marshall – egy anglikán lelkész józanságával – csak a puritán reáliák sokaságát érzékeli *A zarándok útjában*. Holott a valóság az, s erről tanúskodnak e világhírű léleképítő munka sikerültebb és sikerületlenebb illusztrációi, hogy éppen e kettősség, a fenséges, illetve a földön járó elemek szimbiózisa uralkodik a műben.

⁸ KIRKMAN, i. m.

⁹ Célzás John Bunyan önéletrajzának, a *Grace Abounding*nak magyar címére: *Bővülködő kegyelem*; teljes eredeti címe: *Grace Abounding to the Chief of Sinners*, London, George Larkin, 1666.

¹⁰ Isabel HOFMEYR, *The Portable Bunyan: A Transnational History of The Pilgrim's Progress*, Princeton, Princeton University Press, 2004, 314.

¹¹ J. E. MARSHALL, *The Puritan Use of Allegory, with Particular Reference to the Works of John Bunyan = Light from John Bunyan, and Other Puritans*, Westminster, The Westminster Conference, 1978, 71–72.

E földön járó elemek nagy része küzdelmi, csatározási jelenet, a gonosz erők – például Apollion – és a főszereplő, Keresztyén között. Ennek elsődleges oka az, hogy Bunyan elméjében, látomásai világában nagyon gyakran felbukkant az a három év, amit részben királpárti apja iránti daczból Oliver Cromwell seregében töltött.¹² Művében, s az abban leírt küzdelmeket megjelenítő képeken misztikus alakok csatáznak ugyan, de az ő korát jellemző stílusban és fegyverzetben. Ugyanígy – erre közlünk is példát – a tizenhetedik századi Angliát, különösen a puritán közösségek világát, szigorú öltözködési szabályait idézik a számtalan Bunyan-illusztrációban megjelenő öltözékek, a férfiak-nők-gyermekek tisztaságot és fegyelmet jelképező, óriási fehér gallérjai-kézelői, a férfiak jellegzetes kalapja és a nők fejfedői. Mielőtt jelen rövid vizsgálódásunkat néhány Bunyan-illusztráció bemutatásával zárnánk, egy jellegzetességre feltétlenül rá kell irányítanunk a figyelmet: azoknak a rajzoknak-akvarelleknek a nagy számára, amelyekben az illusztráció készítője Bunyan jellegzetes arcvonásait ajándékozta főhősének, különösen a történetindító jelenetben, amikor Keresztyén vándorlása közben elalszik, s megkezdődik megváltás-kereső, álombéli kalandjainak hosszú sora. Ugyancsak a Bunyan-kultuszt volt hivatott táplálni – elsősorban a romantika korában, a viktoriánus festészet virágzása idején – a róla, illetve családjáról készített, fényképszerű és idealizált portrék sokasága. Közülük a legtöbbet közölt, érzelmességében is igen megkapó alkotás Alexander Johnston *John Bunyan (1628–1688) és vak kislánya a bedfordi börtönben* című zsánerképe (1. kép), amely a mi Benczúr Gyulánk történelmi tablójának stílusát idézi, de valamelyest *A zárándok*-illusztrációkkal is rokonítható, a „jók”, a „szentek” körül áradó, már-már égi fény révén.

Ami a mű magyarországi sorsát illeti: az első illusztrált Bunyan-kiadás évéhez képest a magyar olvasóknak csaknem kétszáz esztendőtt kellett várniuk egy képes edícióra, ez Ballagi Mór fiának, a nagyon fiatalon elhunyt Ballagi Lászlónak a munkája volt, e kiadás egy abszolút igénytelen angol *Zárándok* rajzait vette át, mindössze a képeken olvasható, angol nyelvű feliratokat cserélték magyarra. Az első magyar kiadások,¹³ Szigeti Lipcsei Sámuelé (Kolozsvár, 1777–1778), illetve Tordai Sámuelé (Kolozsvár, 1782 és 1794?) még rajzok nélkül jelentek meg, a Tordai-féle fordítás báró Bánfi Zsuzsánnához és gróf Nemes Zsuzsánnához intézett ajánlása azonban arról tanúskodik, hogy a második magyar szövegváltozat átültetője tisztában volt az eredeti szerző kép-centrikus alkatával, képes beszédben evangelizáló stílusával, s ennek visszaadásával, így kárpótolta a legkorábbi honi olvasókat a pusztá szövegközlés kopárságáért: „...igen illendő lévén különben-is, hogy a’ boldog örökké valóság felé utazó igaz Keresztyén Bujdosók, nem tsak Férfiaknak, hanem Aszszonyoknak, és Gyermeknek-is képek, és hasonlatosságok alatt adattassanak elé: Mellyhez képest szükségesnek tartám lenni, hogy minek-előtte az

¹² Bunyan *Égi városának* és Cromwell eszményi társadalmának (Ideal Society) igen alapos vizsgálata olvasható egy skót kutató dolgozatában: Wendell P. MACINTYRE, *John Bunyan's 'Celestial City' and Oliver Cromwell's 'Ideal Society'*, Revista Alicantina de Estudios Ingleses, 3(1990), 77–88.

¹³ A magyar Bunyan-kiadások történetéről legutóbb: SZIGETI Jenő, *Egy puritán üstfoltozó magyarországi zárándokútja = Septempunctata: Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tiborc Szabolcs, Bp., rec.iti, 2011 (<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/septempunctata-1>, 2011.07.20), 62–68.

említett Könyvnek első szakassza közönségessé tétetnék, a' második szakaszt-is született Nyelvünkre forditanám..."¹⁴

Visszatérve ezek után a képek világába: a Bunyan-illusztrátorok sorából mutassunk be egyet az igényesebbek közül (az igénytelenek-névtelenek a maguk szürke, illetve fekete-fehér egyformaságában nagy bőségben elérhetők az interneten, mint korábban utaltam is rá!), Harold Coppingot. Azért éppen rá esett a választásunk, mert a *Zarándok*-, illetve *Bővölködő kegyelem*-illusztrációktól függetlenül is ő számított a késő tizenkilencedik században, illetve a huszadik század első harmadában Anglia egyik „legbibliásabb” festőjének. Amikor megbízták egy teljes Biblia-illusztrálással, azért utazott el Palesztinába, hogy igazán avatott vizuális tolmácsolója lehessen a bibliai helyszíneknek. Ennek az utazásnak számos nagysikerű kiadvány lett az eredménye, elsőként maga a *Copping Biblia* (1910), az *Egy újságíró a Szentföldön* (1911), a *Bibliai történetek könyve* (1923), s végül *Az én bibliás könyvem* (1931).¹⁵

Copping illusztrációi közül itt kettőt közlünk: azt a jelenetet, amikor Keresztyén, hátán bűnei és gondjai batyujával, útnak indul (2. kép). Őt – természetesen – egy jellegzetesen fehér galléros, magas kalapot viselő testvéri lélek, egy igazi puritán „Goodman” igazítja útba. A batyu egyébként, mint a Bunyan-mű egyik alapmotívuma, központi látomása, minden *Zarándok*-illusztráción megjelenik. A második kép, ugyancsak a Copping-illusztrálta 1903-as *Zarándok*-kiadásból, a második rész, a folytatás iker-jelenete, amikor Keresztyén felesége és fiai – ugyancsak a tizenhetedik század puritánjait idéző öltözkében – indulnak a férj, az apa nyomában, az üdvkereső útra (3. kép). A könyv témájának, szellemének megfelelően ezen a képen is hangsúlyos helyen látható az őket a helyes útra vezérlő, indító testvéri lélek.

Mutassunk be végül egy közvetett Bunyan-illusztrációt, az író szülővárosában, 1978-ban, a *Zarándok* háromszázadik születésnapjára emelt bedfordi „Bunyan meeting church” színes üveglakainak egyikét (4. kép). Itt kell jeleznünk, hogy a bedfordi emléktemplomnak írott levelünkre nem érkezett válasz, így az üveglakok készítőjét nem tudjuk megnevezni. Annyi derült ki – a helyi polgármesteri hivatal segítségével –, hogy az ablakokat a Goddard and Gibbs Company által megbízott üvegművészek készítették, tehát többalkotós vállalkozás volt. Ez a hiányos információ igen sajnálatos, mert többek között a hollandiai Uitgeverij de Banier nagyalakú, albumszerű, hollandul és angolul is megjelent kiadásai rendszeresen e templomablakok reprodukcióit használják címlapképül.¹⁶ Ezen a képen a – számunkra – anonim alkotó sokat finomított a kedves, széles-bumfordi, megszokott Bunyan-portrén. Itt nem egy kétkezi munkás mereng a börtönben

¹⁴ TORDAI Sámuel, *Keresztyén utazás...*, részlet a fordító 1777-es előszavából. Idézi: *Született nyelvünkön: A magyar anyanyelv dicsérete a XVII–XVIII. században*, előszó, szó- és névmagyarázat RÓTH András Lajos, Gyergyószentmiklós, Mark House Kiadó, 2005, 146.

¹⁵ Coppingról a közelmúltban jelent meg: Sheila és Ken WILSON, *Finding Harold Copping*, Shoreham, Shoreham and District Historical Society, 2005.

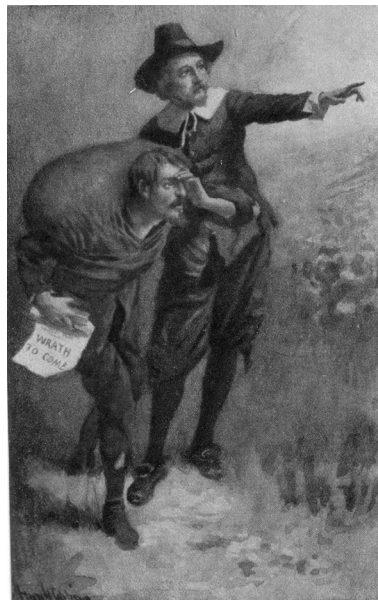
¹⁶ John BUNYAN, *De Christinnereis naar de Eeuwigheid*, Utrecht, Uitgeverij de Banier, 1994. – Az illusztrátor: Albert WESSEL, címlapkép: a bedfordi Bunyan-emléktemplom és -központ egyik üveglakja.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2011. CXV. évfolyam 2. szám

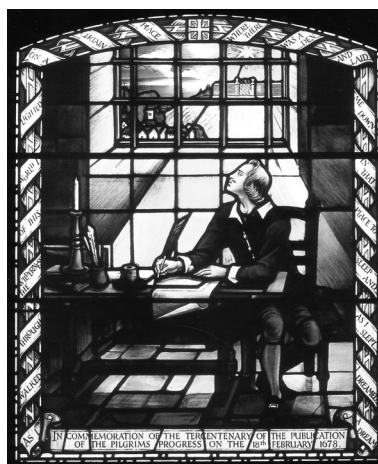
1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

a kézírata fölött, hanem egy megvékonyított alakú-arcú, erősen „arisztokratizált”, sőt, effeminált figura. Mintha a huszadik század második felének művésze megelégedte volna az „alantjáró”, paraszt- és iparosforma szerzői alakmásokat, s egy korabeli angol nemes ifjú előkelő külsejével, tartásával akarta volna hangsúlyozni a Bunyan-mű nemességét, emelkedettségét. Szöges ellentéte ez a tendencia annak, ami e széljegyzet bevezetőjében már felbukkant, hogy tudniillik a *Zarándok*-kiadások képi világa évszázadokig egyhangú és szegényes volt. Lezárásul idézzük e kérdésben a kényes-finnyás angol főrend és esz-széíró, Lord Macaulay véleményét: „Jellemző az a körülmény, hogy egészen a legutóbbi időkig *A zarándok útjának* számtalan kiadása mind a kunyhók és a cselédházak számára készült. A papír, a nyomtatás, a képek mind a leghitványabb minőségűek voltak.”¹⁷ Ami a papír- és képminőséget illeti, sajnos, ez a szigorú macaulay-i állítás maradéktalanul igaz, a régi kiadások képein átütnek-átlátszanak a takarékosan az ábrák túloldalán folytatott szövegek, betűk. Mindazonáltal Lord Macaulay lekezelő hangnemű állításának első felét nem fogadhatjuk el: kísérte-kísérje bármilyen olcsó, szegényes képi világ, Bunyan szövegének ereje lebírhatatlan, képei színesek, elevenek és romolhatatlanok, nincs az az esztétikai szépség iránt vak kiadó, amely hatásukat képes lenne gyöngíteni.

¹⁷ Thomas Babington MACAULAY, *Goldsmith Olivér, Bunyan János*, ford. ASZALAY Gyula, Bp., Franklin Társulat, 1905, 5.